

**ОРУС МЕКТЕПТЕРДЕ ОКУУЧУЛАРДЫН КЫРГЫЗЧА КЕБИН
КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ЖОЛДОРУ**

**СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕЧИ УЧЕНИКОВ В РУССКОЙ
ШКОЛЕ**

THE METHODS OF FORMATION KYRGYZ PUPIL SPEECH IN RUSSIAN SCHOOL

Аннотация: Бул макалада кыргыз тилин бөтөн тил катары окутууда окуучулардын кыргызча кебин калыптандыруунун жолдору жөнүндө сөз болот. Окуучулардын кыргызча кебин калыптандыруунун жолу катары текст саналат. Бул чакан макалада текст менен иштөөнүн кээ бир жолдору сунушталды. Текст менен иштөөгө сунушталган материал окуучулардын оозеки кебин калыптандырууда гана эмес, кругозорун кеңейтип, ой жүгүртүүнү жана керектүү лексиканы колдонууга жардамын тийгизет.

Түйүндүү сөздөр: кеп, текст, лексикалык минимум, оозеки кеп, калыптандыруу, натыйжа, көндүм

Аннотация: В данной статье речь идет путях развития кыргызской речи учащихся в изучении кыргызского языка как неродного. В формировании кыргызской речи особое место занимает текст. В статье рассматриваются некоторые виды работ с текстом, для учащихся по развитию устной речи. Предлагаются варианты работы с текстом которые способствуют не только развитию речи, но расширяют кругозор, заставляют думать, подбирать нужный лексический минимум.

Ключевые слова: речь, текст, лексический минимум, устная речь, формирование, результат, навык

Annotation: In this article deals with the speech development of students learning Kyrgyz language as nonnative. The text is occupied a special place in the formation of the Kyrgyz language. In the article some types of works with text are suggested. The variants of work with text are offered to contribute not only to development of speech, but elevate mind, compel to think, select the desired lexical minimum.

Keywords: speech, text, lexical minimum, oral speech, formation, result, skill

Азыркы кезде орто мектептердин окуучуларын бөтөн тилге үйрөтүүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу чоң мааниге ээ болууда. Ушуга байланыштуу орус тилинде окутулган мектептердеги окуучулардын кыргызча кебин калыптандыруу окуу программасынын эң актуалдуу маселелеринин бири. Тил үйрөнүү сөз сүйлөм менен эмес, бүтүндөй бир темага байланышкан сүйлөмдөрдүн бирдигинен, б.а. текст аркылуу кыргыз тил үйрөнүү мүмкүнчүлүгү маанилүү. Азыркы шарттарда кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун милдети балдардын оозеки кебин өстүрүү жана жатык сүйлөөгө көндүрүү болуп, кыргыз тили сабагында сүйлөшүүнү, баарлашууну, текстти окуп түшүнүү, угуп түшүнүү,

которуу, текстти талдоо аркылуу негизги максаты катары каралат. Ошондой эле лексикалык, грамматикалык материалдарды өздөштүрүүнү үйрөтүү, тактап айтканда, өз натыйжаларын берет. Окуучуга жашоодо кездешүүчү ар кыл кырдаалдарга, жагдай-шартка ылайыктуу түрдүү темаларда, үйрөнүп жаткан тилде сабаттуу, логикалуу, байланыштуу, ачык, так сүйлөшө билүү көндүмдөрүн калыптандырууну максат кылып коет.

Кыргыз тилин үйрөнүү маселеси сабакта кептик чөйрөнүү түзүү же болбосо кызыктуу, зарыл болгон маселенин тегерегинде иштөө менен гана чектелбейт. Анткени көп учурда окуучулар бул предмет боюнча алган теориялык билимдерин практикада колдоно алышпайт. Ошондуктан эң негизги маселе окуучулардын кыргыз тилин милдеттүү сабак катары жана кептик байланыш түзүүдөгү зарыл каражат катары колдонулушуна жетишүү практикалык максаты.

Тил жана кеп өз ара тыгыз байланыштагы түшүнүк алар бири-бирисиз жашай албайт. Ал эми мамлекеттик тилде эмес аудиторияда чет тилди окутуу ишинин бүтүндөй багыты, окуучунун ошол тилге ээ болуу процессин камсыз кылуу. Кепти өстүрүү проблемасы мамлекеттик тилде эмес аудиторияда ошол тилди үйрөтүүчү мугалимдин бүтүндөй методикалык ишин кучагына алып, бул иш өтө татаал узакка созулган процесс.

Кептик билгичтикти ишке ашыруудагы тексттер жөнүндө сөз кылуудан мурда бөтөн тилде сүйлөөгө үйрөнүү ишинин этаптары жөнүндө тактоо зарылдыгы жаралып, алар:

- а) билгичтикти калыптандыруучу этап;
- б) билгичтикти ишке ашыруучу этап
- в) билгичтикти өркүндөтүү этабы.

Билгичтикти ашыруу этабынын өзгөчөлүгү анын өзгөрмөлүү экендигинде. Ал көп убакытты талап кылат. Бул этапта, биринчиден, өздөштүрүү этабында иштелип чыккан билгичтиктер бекемделет жана кийинки этаптын негиздери калыптандырылат. Бул жерде айтылып жаткан билгичтикти ишке ашыруу этабынын маселеси да келип чыгат. Албетте бул маселени чечүү үчүн кандайдыр бир тематикалык-мотивдештирилген база керек. Ошондуктан мугалим өзүнүн салттуу түшүнүгү (белгилүү бир тема жалпылаштырып, өздөштүрүү иш-аракеттери) менен текст пайдаланылат. Белгилүү тилдин маалыматынын мазмунун алып жүрүүчү текст пикир алышуу базасында кептик билгичтикти жана ишмердүүлүктү калыптандырууда шарт түзүп, бөтөн тилди үйрөнүүгө көмөк түзөт. Кептик ишмердүүлүктүн предмети - ой, продуктусу, тагыраак айтканда жемиши – текст болуп саналат [1] – деген пикирге басым койсок, кыргыз тилин текст аркылуу, текст менен биримдикте окутууга көңүл бурганыбызда, 1990-жылдардан кийин окутуунун тигил же бул формасында активдүү өздөштүрө окутула баштаган. Текстке карата жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн багыттары, аспектиери бирдей болбогондугуна байланыштуу текстке ар кандай аныктамалардын да берилиши табигый жагдай.

Методист-окумуштуулар профессор К. Добаев, А. Акматова жана Р. Сулайманованын бирдикте жазылып, 2009-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутууга арналган окуу китептеринин мазмуну жана түзүлүшү» аттуу методикалык колдонмосунда тексттин кыргыз тилин окутуудагы орду жана мааниси тууралуу мындай дешет: «Текст – бул кыргыз тили боюнча окуу китебинин түзүлүшүнүн негизги компоненти, анткени дал ошондо окутуунун коммуникациялык, билим берүүчүлүк, тарбиялык максаттары комплекстүү ишке ашырылат» же «Текст – байланыштуу кептин өзөгү»² [145:39]. «Текст – кандай гана болбосун, белгилүү бир кабар берүүчү логикалык, психологиялык таасирлердин негизинде

жаралган грамматикалык каражаттардын жардамы менен ишке ашуучу бүтүндүк» [112:16].]. Ошондой эле: «Текст – кандайдыр бир максатка багытталган т.а. прагматикалык багыштамасы (установка) бар аталмадан (заголовок) жана бир катар бирдиктерден ар түрдүү лексикалык, грамматикалык, логикалык, стилистикалык байламталар менен бир бүтүндүккө бириккен, жазуу документи түрүндө берилген жана ал документтин тибине ылайык адабий жактан иштелип чыккан, бүткөн бир ойго ээ сүйлө чыгармачылыгынын туундусу». Ал эми педагог Ж. Чыманов төмөнкүдөй пикирин билдирет: «Текст – кыргыз тилин окутуунун мазмундук негизги өзөгү. Ал сабак процессинде каражат, дидактикалык материал, үлгү, булак ж.б. катары колдонулуучу универсалдуу жана окутуунун максатына жетүүдөгү кептик татаал бирдиги»⁵ деп белгилеп, сабактын натыйжалуу болушуна токтолот. Текст менен иштөө жумуштары, анын максаттары жөнүндө С. Рысбаевдин пикири текстти сабакта колдонууга карата конкреттүү сунуштарды камтыйт. Мисалы: текст – бул:

1. Текст – тил жатыктыруунун каражаты;
2. Текст – окуп үйрөнүүнүн каражаты;
3. Текст – кеп ишмердүүлүгүнүн каражаты;
4. Текст менен иштөө – машыгуунун бир түрү ж.б.»⁴ [6.107.]

Бул сыяктуу текстке берилген аныктамалардын учугу үзүбөйт, бирок тигил же бул окумуштуунун текстке карата кармаган позициясына жана изилдөө багытына жараша боло тургандыгы табигый көрүнүш. Мисалы: текстти жогорку деңгээлдеги коммуникативдик бирдик катары [Колшанский Г.В., 1984, Дридзе Т.М.; Маразыков Т.С., 1996.]), тилдик бирдик катары (Москальская О.И., 1981.), тилдик да, сүйлөө бирдиги катары (Бухбендер В.А. 1978. Сергия С.А. 1989) жана башка окумуштуулардын бири-биринен айырмаланган көз караштарын айтууга болот.

Окуучулардын оозеки кебин калыптандыруу эң көп мүмкүнчүлүктөрдү кучагына алары ырас. Ошол мүмкүнчүлүктөрдүн бири – текст менен иштөө мүмкүнчүлүгү, тагыраак айтканда орус мектебиндеги окуучулардын кыргызча кебин калыптандырууда тексттин ролу: алардын кептик ишмердүүлүктөрүн камсыз кылуудагы жардамы. Ар кандай ыкмада колдонулган текст окуучулардын бөтөн тилде эркин сүйлөй билүүсүнө көмөк көрсөтөт. Тематикалык жактан тандалып алынган тексттердин тарбиялык мааниси да чоң. Кепти калыптандыруу методикасында ар түрдүү ыкмалар колдонулат. Орус мектептеринин кыргызча кебин калыптандырууда бир өңчөй түрлөрүн жана ыкмаларын колдоно берүү керек эмес. Мындай бир өңчөйлүк окуучулардын кызыгуусун азайтып, тажатууга алып келет. Белгилүү методисттердин эмгектерине таянып, орус мектептеринде кыргызча текст менен иштөөнүн ар кандай ыкма-түрлөрүн пайдаланууда, жакшы өздөштүрүлгөн тексттерди сунуш кылуу керек. «Байланыштуу кепти окутуунун, [5] – деп жазат Ж.А. Чыманов, – өзөгүн текст түзөт. Окуучулардын бөлүм боюнча алган билимдеринин деңгээли да алардын текст тууралуу алган түшүнүктөрү менен бааланууга тийиш. Демек, мектеп мугалими окуучуларга тексттин табиятын үйрөтүүгө өзгөчө басым жасап, үйрөтүлүүчү бардык материалдарды текст менен тыгыз байланышта жана текст аркылуу гана окутууга милдеттүү.

Балдардын кебин өстүрүү үчүн темага байланыштуу тексттерди мугалим ар кандай каражаттардын жардамы менен (компьютер, слайд, флип, схема ж.б.) сунуш кылып, же болбосо аны өзү жагымдуу тон, туура дикция менен ачык, даана кептин темпин талапка ылайык деңгээлде окуп бериши мүмкүн. Текстти видео техниканын жардамы менен гана эмес, аудио техниканын жардамы менен да угузуу окуучулардын уккандарын мыкты

түшүнүүгө үйрөтүүдө жакшы натыйжасын берет. Бул фактор окуучулардын нерв системасына, психологиясына, кабыл алуусуна чоң таасир тийгизет. Окуучулар мындай тексттерди уккандан кийин дагы бир ирет угушат.

Андан соң ар бир окуучу бир сүйлөмдөн, чынжырча ыкмасы менен, текстти башынан аягына чейин окуп чыгышат. Бул учурда окуучунун окуу техникасы менен үн чыгарып, тилдеги артикуляциялык өзгөчөлүктөрдү өздөштүрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Окууга сунуш кылынган тексттер менен иштөөнүн көптөгөн ыкмаларына токтолсок, алар төмөнкүлөр: башкарып окуу, «Инсерт» стратегиясы менен окуу, жаңырык окуу, купуя окуу, тыным менен окуу, көзөнөктөрдү толтуруп окуу. ж.б. Алардын кээ бирлерин мисалга алсак:

1. «Инсерт» стратегиясы. Эффективдүү окууга жана ойлонууга жардам берген маалымат менен белгилеп иштөө (маркировка) ыкмасы. Текст менен диалог жүргүзүү жана маалыматты көзөмөлдөө, түшүнүү ыкмасы. Стратегиянын ишке ашыруу кадамдары: а) Чакыруу этабы – тема боюнча ой калчоо жасоо; б) Түшүнүү этабы – барактын четине белгилеп жазуу менен з– жаңы маалымат; (–) – сиздин буга чейинки ойлогонунуз менен туура келишпейт; (?) – сизге түшүнүксүз же бул суроо боюнча кененирээк маалымат алайын; в) Ойлонуу стадиясы (рефлексия) – белгилеп иштөөгө таянып окуганды түгөй менен, андай топто талкуулоо. Топтогу талкуу белгиден белгиге чейин” жүргүзүлөт. Алар билгенден билбеген суроолорго чейин болот; г) Аягында текст боюнча таблица түзүлөт.

2. Текстти “Акыркы сөздү мен айтайын” деген стратегия менен окуса болот. Мугалим тексттен мурда төмөнкүдөй нускама берет: “Азыр текст окуйсуңар. Кызыктуу, суроо туудурган, көңүлүңөрдү бурган, тан калтырган цитаталарды карточкалардын бир бетине жазасыңар. Экинчи бетине – ошол цитатага тиешелүү өзүңөрдүн түшүндүрмөлөрүңөрдү жазасыңар”. Андан соң окуучу цитатаны окуйт, бирок түшүндүрмө бербейт. Мугалим башка окуучулар сунуштаган цитатага түшүндүрмө бер деп суранат. Аягында цитатаны сунуштаган окуучу өзүнүн түшүндүрмөсүн окуйт. Бул процесс дискуссияга айланат. Жыйынтыктап айтканда окуучулардын кыргызча кебин өстүрүү үчүн тандалып алынган тексттер алардын кызыгуусун арттырып, окуп жаткан тексттин маанисин туура түшүнүүгө жана аны айтып берүүгө жакшы база болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Зимняя И.А. Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. –М. - Воронеж, 2001.с.61
1. К.Добаев, А.Акматова жана Р. Сулайманова “Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутууга арналган окуу китептеринин мазмуну жана түзүлүшү» - Б., 2009. [145:39].
2. Низовская И.А. “Сынчыл ойломду өстүрө турган окуу жана жазуу” программасынын сөздүгү/ Низовская И.А. Бишкек: 104 б.
3. Өмүралиева, Б. Тексттин семантикасы структурасы (Ч. Айтматовдун көркөм чыгармалары боюнча). [Текст] 12.02.19 – филология илимдеринин докторлук окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты /Өмүралиева Б.// – Б.: 1999. 201
4. Рысбаев, С. К. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери. [Текст] /Рысбаев С. К.// –Б.: 2014. – 309 б.
5. Чыманов Ж.А. Байланыштуу кепти окутуунун негиздери / Ж.А. Чыманов. Бишкек: 1997. 96 б.

Рецензент: п.и.д., проф.м.а. Мукамбетова А.